

การพัฒนาฐานข้อมูลและหนังสืออิเล็กทรอนิกส์
เพื่อการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา*
Developing Database and Electronic Book for cultural heritage
learning in the context of Buddhism

¹แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม, กรรณิการ์ ตังตุลานนท์ และ พชรวิวี ทองประยูร

¹Maechee Kritsana Raksachom, Kunnikar Tangtulanont
and Patcharawee Thongprayoon

¹มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

¹Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand.

¹Corresponding Author's Email: Kritsana.rak@mcu.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) พัฒนาต้นแบบผลิตภัณฑ์เกี่ยวกับฐานข้อมูลและหนังสืออิเล็กทรอนิกส์สำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา 2) พัฒนาฐานข้อมูลสำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา 3) พัฒนาหนังสืออิเล็กทรอนิกส์สำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา โดยมีรูปแบบการวิจัย คือการวิจัยเชิงเอกสาร การวิจัยเชิงคุณภาพ และการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ในพื้นที่การวิจัย คือวัด 27 แห่งในอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชนาลัย กำแพงเพชร พระนครศรีอยุธยา และทำการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลในพื้นที่ 23 ท่านด้วยคำถาม 2 ชุด คือสารสนเทศ 6 ข้อและคำถาม 9 ข้อ เพื่อรวบรวมข้อมูลนำไปวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบว่า อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชนาลัย กำแพงเพชร และพระนครศรีอยุธยามีองค์ประกอบทางพระพุทธศาสนา 5 ด้าน คือ ศาสนสถาน ศาสนวัตถุ ศาสนบุคคล ศาสนพิธี และศาสนธรรม ซึ่งสร้างขึ้นด้วยความศรัทธาและสืบทอดพระพุทธศาสนา พร้อมพุทธศิลป์ที่สะท้อนวัฒนธรรมประเพณี คติการสร้าง เอกลักษณ์ของชาติ ส่วนฐานข้อมูลเพื่อการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา คือเจดีย์ประธานสร้างเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า ทำให้ตระหนักถึงคุณค่าเชิงพุทธปรัชญา คือหลักบุญกิริยาวัตถุ 3 ประการและหลักโอวาทธรรม 3 ประการ ส่วนพระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า ทำให้ตระหนักถึงคุณค่าเชิงพุทธปรัชญา คือหลักอริยสัจ 4 หลักโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ และหลักมหาสติปัฏฐาน การพัฒนาระบบการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนาได้ 3 เส้นทาง คือ เส้นทางสายพระบรมสารีริกธาตุจักรวาลวิทยา เส้นทางสายมหาสติปัฏฐาน และเส้นทางสายอริยสัจ 4 ส่วนหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ได้ทำขึ้นเพื่อการเรียนรู้วัดทั้ง 27 แห่ง

คำสำคัญ: การเรียนรู้พระพุทธศาสนา; ฐานข้อมูล; มรดกโลกทางวัฒนธรรม; หนังสืออิเล็กทรอนิกส์

*Received December 4, 2021; Revised February 17, 2020; Accepted February 18, 2022

Abstract

The research article consisted of the following objectives: (1) to develop a product prototype about a database and eBooks for learning world cultural heritage in a Buddhist context; (2) to develop a database for learning world cultural heritage in a Buddhist context; and (3) to develop eBooks for learning world cultural heritage in a Buddhist context. The study applied documentary research, qualitative research, and participatory action research in the research areas which included 27 temples in Sukhothai, Si Satchanalai, and Kamphaeng Phet Historical Parks. The interview was done with 23 key informants and separated into 2 sections: 6 information and 9 questions. The obtained data were analyzed

From the study, it is discovered that Sukhothai, Si Satchanalai, and Kamphaeng Phet Historical Parks consist of 5 elements in Buddhism which are religious places, religious objects, religious persons, Buddha's teachings, and religious rites. All of which are built on faith and Buddhist inheritance, as well as Buddhist arts that reflect traditions and cultures, and the principles of forming a national identity. A database for learning world cultural heritage in a Buddhist context includes the main pagoda to enshrine the Buddha's relics, which consists of the following values in Buddhist philosophy: Puññakiriyavatthu (Three Bases of Merit) and Ovāda-dhamma (Three Admonitions). The Buddha statues, which serve as the Buddha's symbol, enable one to realize the following values in Buddhist philosophy: Ariyasacca (Four Noble Truths), Bodhipakkhiya-dhamma (37 Qualities Contributing to Enlightenment), and Mahā Satipaṭṭhāna (Four Foundations of Mindfulness). The development of a learning system for world cultural heritage in a Buddhist context is divided into 3 routes: the route of the Buddha's Relics and the route of cosmology; the route of the Four Foundations of Mindfulness, and the route of the Four Noble Truths. eBooks are created in order to learn about 27 temples.

Keywords: Learning Buddhism; Database; World Cultural Heritage; eBooks

บทนำ

องค์การยูเนสโก (UNESCO) ได้ขึ้นทะเบียนโบราณสถานในประเทศไทยให้เป็นมรดกโลกทางวัฒนธรรม คือ เมืองประวัติศาสตร์สุโขทัยและเมืองบริวาร และนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยาซึ่งประกอบด้วยอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชนาลัย กำแพงเพชร และพระนครศรีอยุธยา (Foreign Affairs Division, Ministry of Culture, 2013) อุทยานประวัติศาสตร์ทั้ง 4 นี้มีวัดโบราณเป็นจำนวนมากที่ได้สร้างขึ้นด้วยความศรัทธาของชาวพุทธในอดีต ตั้งแต่พระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาประเทศไทย แบ่งเป็น 4 ยุค คือ ยุคหินยานแบบเถรวาท ยุคมหายาน ยุคหินยานอย่างพุกาม และยุคลัทธิวาทศาสตร์ (Prince Tisavarakumarn, the Prince

Damrong Rajanubhab, 1974) โดยพระพุทธศาสนาหินยานแบบเถรวาทได้เผยแผ่เข้ามาในสมัยทวารวดี ต่อมาเขมรมีอำนาจเหนือไทย ได้นำพระพุทธศาสนาแบบมหายานเข้ามาเผยแผ่ในสมัยศรีวิชัย เมื่อพระเจ้าอนุรุทธมหาราชทรงมีอำนาจเหนือประเทศล้านนา พลเมืองนับถือพระพุทธศาสนาหินยานอย่างพุกามในสมัยเชียงแสน ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ทรงศรัทธาในพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ ได้อาราธนาพระเถระผู้ใหญ่จากเมืองนครศรีธรรมราชมาตั้งอยู่ในเมืองสุโขทัย ทำให้พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ เจริญรุ่งเรืองจนถึงปัจจุบัน

ความก้าวหน้าของเทคโนโลยีส่งผลให้เกิดโลกไร้พรมแดน มีการเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และอื่น ๆ ผ่านการเผยแพร่รูปแบบที่พึงประสงค์ ทำให้ผู้บริโภคเข้าถึงแหล่งข้อมูลจากสารสนเทศต่าง ๆ ได้ง่าย โดยเฉพาะการค้นหาข้อมูลผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ต ทำได้สะดวกรวดเร็ว ผู้บริโภคมีแนวโน้มต้องการการตอบสนองที่มีลักษณะเฉพาะตัว การตอบสนองด้านจิตใจ การค้นหาความหมายของสิ่งรอบตัว รวมถึงความคาดหวังที่จะได้รับประสบการณ์ที่แปลกใหม่จากมุมมองหรือวิถีคิดใหม่มากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการเรียนรู้หรือการศึกษาข้อมูลออนไลน์ก่อนการเดินทางไปยังจุดหมาย ทำให้เกิดการพัฒนาฐานข้อมูลที่กว้างขวางขึ้น เจาะจงเฉพาะกลุ่มมากขึ้น คณะผู้วิจัยได้ตระหนักถึงฐานข้อมูลในด้านนี้ จึงดำเนินการวิจัยเพื่อพัฒนาฐานข้อมูลการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา ใช้พื้นที่ศึกษาคือเมืองประวัติศาสตร์สุโขทัยและเมืองบริวาร และนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา โดยการสืบค้นเรื่องทั่วไป คือประวัติความเป็นมา ที่ตั้ง การเดินทาง บริการ กิจกรรม สถานที่ควรไปเยือน เป็นข้อมูลเชิงประจักษ์ ส่วนข้อมูลในบริบทพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องที่ต้องวิจัยเพิ่มเติม ในอดีตเมืองประวัติศาสตร์ทั้งสองนี้มีวัดจำนวนมาก สร้างขึ้นเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวเมืองที่ศรัทธาในพระพุทธศาสนา ดังนั้นข้อมูลในบริบทพระพุทธศาสนาจึงเป็นข้อมูลสำคัญและคณะผู้วิจัยวางแผนลงพื้นที่ในจังหวัดสุโขทัย กำแพงเพชร และพระนครศรีอยุธยา เพื่อสำรวจพื้นที่และสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ที่เกี่ยวข้อง เพื่อรวบรวมข้อมูลที่มีคุณค่าทางรูปธรรมและนามธรรม เพื่อพัฒนาเป็นฐานข้อมูลใหม่ให้ผู้สนใจได้เข้ามาเรียนรู้ผ่านหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ที่จัดทำขึ้นเป็นชุดความรู้ให้ได้ศึกษาและท่องเที่ยวก่อนไปเยือนจริง

จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่า พระครูสุนทรสังฆพิณิจ (Phrakhru Sunthorn Sangkhapinit, 2017) ได้กล่าวถึงฐานข้อมูลในงานวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์นโยบายและยุทธศาสตร์การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมของประชาคมอาเซียน” มีความสำคัญต่อการทำข้อมูลสารสนเทศมรดกวัฒนธรรม ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนารัฐกิจการท่องเที่ยวและเป็นสื่อการเรียนรู้ โดยมีจุดเด่นในด้านการค้นหาข้อมูล บริการ และนำเสนอสารสนเทศด้านใหม่ผ่านจอคอมพิวเตอร์หรือโทรศัพท์มือถือ ส่งเสริมและเพิ่มเติมฐานข้อมูลให้ลึกและน่าสนใจยิ่งขึ้น ภูวเดช สิ้นทับศาล (Sinthapsan, 2017) ได้กล่าวถึงองค์ความรู้ด้านพระพุทธศาสนาในงานดุขฎีนิพนธ์เรื่อง “รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย” ส่งเสริมให้เกิดความเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายการท่องเที่ยวมรดกโลกในภูมิภาคอาเซียนเป็นศูนย์เรียนรู้วัฒนธรรมและพระพุทธศาสนาโดยการประสานงานของหน่วยงานภาครัฐ ภาคีเครือข่ายภาคเอกชน และประชาชน เพื่อให้บรรลุการบริหารจัดการรัฐกิจการท่องเที่ยว Qazi, Raza, and Shah (2018) ได้กล่าวถึงหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ในงานเขียนเรื่อง “Acceptance of e-book reading among higher education students in a developing country: the modified diffusion innovation theory” ทฤษฎี

นวัตกรรมการแพร่กระจายเพื่อปรับทัศนคติของนักเรียนต่อการรับรู้ ส่งผลให้เห็นถึงความเข้ากันได้ ความซับซ้อน ความสามารถในการสังเกต การทดลองทัศนคติ และการรับรู้ ทำให้เกิดผลเชิงบวกอย่างมีนัยสำคัญต่อความตั้งใจเชิงพฤติกรรม คือนักเรียนพบหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ที่ตรงกับความต้องการ ความตั้งใจ และเกิดการใ้ใช้งานจริงในที่สุด

จากความสำคัญที่ได้กล่าวไว้แล้ว คณะผู้วิจัยจะนำเสนอต้นแบบผลิตภัณฑ์ (prototype) ที่ได้จากการพัฒนาฐานข้อมูลสำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา เป็นองค์ความรู้จากการวิจัย ชุดความรู้ และจัดทำเป็นหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ เรื่อง “มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา” เพื่อให้นักท่องเที่ยวและผู้สนใจได้เข้าชมผ่านเครือข่ายทางอินเทอร์เน็ต

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อพัฒนาต้นแบบผลิตภัณฑ์ (prototype) เกี่ยวกับฐานข้อมูลและหนังสืออิเล็กทรอนิกส์สำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา
2. เพื่อพัฒนาฐานข้อมูลสำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา
3. เพื่อพัฒนาหนังสืออิเล็กทรอนิกส์สำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา

วิธีดำเนินการวิจัย

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษาด้านเนื้อหาเอกสาร แนวคิดทฤษฎี เป็นการรวบรวมข้อมูลเอกสารและหลักฐานที่เกี่ยวข้อง หนังสือ รายงานการวิจัย รายงานการประชุม เอกสารแสดงความสัมพันธ์ของมรดกโลกในอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชนาลัย กำแพงเพชร พระนครศรีอยุธยา และศึกษาแนวคิดการพัฒนาฐานข้อมูลแนวคิดมรดกโลกทางวัฒนธรรม แนวคิดหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ และแนวคิดการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในประเทศไทย

ขั้นตอนที่ 2 การศึกษาในภาคสนาม เป็นการลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกบุคคลที่เกี่ยวข้องและพิจารณาเก็บภาพนิ่งเพื่อค้นหาข้อมูลด้านองค์ประกอบทางพระพุทธศาสนาและพุทธศิลป์ของวัดในอุทยานประวัติศาสตร์ที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ 3 จังหวัด คือ จังหวัดสุโขทัย 15 วัด จังหวัดกำแพงเพชร 4 วัด จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 8 แห่ง

ขั้นตอนที่ 3 การเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องกับอุทยานประวัติศาสตร์ คือ ผู้อำนวยการหรือหัวหน้าอุทยานประวัติศาสตร์ เจ้าอาวาสวัด เจ้าหน้าที่การท่องเที่ยวและกีฬาจังหวัดมัคคุเทศก์มรดกโลกและท้องถิ่น ผู้ประกอบธุรกิจการท่องเที่ยว และผู้นำชุมชน

ขั้นตอนที่ 4 เครื่องมือการวิจัย

- 1) แบบสัมภาษณ์เชิงลึก เชิญบุคคลที่เกี่ยวข้องกับอุทยานประวัติศาสตร์มรดกโลกทางวัฒนธรรม 23 รูป/คน

2) ประชุมกลุ่มย่อย เชิญผู้ทรงคุณวุฒิ 5 ท่านเข้าร่วมสนทนากลุ่มเฉพาะ เพื่อปรับปรุงฐานข้อมูลและหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขั้นตอนที่ 5 การเก็บรวบรวมข้อมูล เป็นการรวบรวมฐานข้อมูลที่เป็นประโยชน์ตามวัตถุประสงค์และนำมาวิเคราะห์เป็นผลการศึกษาวิจัย โดยมุ่งเน้นการพัฒนาฐานข้อมูลและหนังสืออิเล็กทรอนิกส์สำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา

ขั้นตอนที่ 6 การวิเคราะห์ข้อมูล เป็นการนำฐานข้อมูลที่เกี่ยวข้องมาวิเคราะห์และสังเคราะห์เพื่อหาองค์ความรู้ในประเด็นของคุณค่าเชิงรูปธรรมและนามธรรมที่ปรากฏในอุทยานประวัติศาสตร์มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนาและนำไปจัดทำเป็นหนังสืออิเล็กทรอนิกส์

ขั้นตอนที่ 7 สรุปผลการศึกษาวิจัยและการนำเสนอผลการศึกษาวิจัย จากชุดองค์ความรู้ เส้นทางเรียนรู้พระพุทธศาสนา 3 เส้นทางและนำเสนอเป็นหนังสืออิเล็กทรอนิกส์เพื่อการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ที่ 1 ผลการวิจัยพบว่า ฐานข้อมูลทั่วไปที่เป็นประโยชน์ต่อการท่องเที่ยวอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชนาลัย กำแพงเพชร และพระนครศรีอยุธยา เป็นเรื่องที่ตั้ง การติดต่อ และช่องทางประชาสัมพันธ์ เรื่องประวัติความเป็นมา เรื่องประเภทเส้นทางไปถึงอุทยานประวัติศาสตร์ และเรื่องสถานที่สำคัญในอุทยานประวัติศาสตร์ ส่วนฐานข้อมูลเฉพาะเป็นเรื่ององค์ประกอบทางพระพุทธศาสนาและพุทธศิลป์ในอุทยานประวัติศาสตร์ ซึ่งคณะผู้วิจัยได้สืบค้น ลงพื้นที่สำรวจ และสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้อง เพื่อพัฒนาต้นแบบผลิตภัณฑ์เกี่ยวกับฐานข้อมูลและหนังสืออิเล็กทรอนิกส์สำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา ผลการวิจัยสรุปว่า

1) องค์ประกอบทางพระพุทธศาสนาในอุทยานประวัติศาสตร์ อธิบายความเชื่อมโยงผ่านประวัติศาสตร์และศิลปะเพื่อพระพุทธศาสนา ได้แก่ (1) ศาสนสถาน หมายถึง วัดหรืออาคารสิ่งก่อสร้าง เจดีย์ประธาน เจดีย์บริวาร อุโบสถ วิหารหลวง มณฑป ที่นิยมสร้างเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า ความบริสุทธิ์ของพระธรรม การตั้งมั่นของพระพุทธศาสนา และความเจริญแห่งธรรมในสังคม (2) ศาสนวัตถุ หมายถึง พระพุทธรูป ประติมากรรมประดับอาคาร และจิตรกรรมฝาผนัง นิยมสร้างพระพุทธรูปปางลีลา เพื่อแสดงถึงความเจริญทางวัฒนธรรม ศิลปกรรม เศรษฐกิจ และความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย (3) ศาสนบุคคล หมายถึง บุคคลผู้สร้างวัดหรือบำรุงพระพุทธศาสนา เช่น พ่อขุนรามคำแหงมหาราช ให้ชุดพระธาตุขึ้นมาให้ชาวเมืองได้สักการบูชา เป็นต้น ทำให้ชาวเมืองมีวัฒนธรรม มีจิตใจสูง มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ยึดหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นหลักดำเนินชีวิต ทำให้บ้านเมืองสงบร่มเย็น ส่วนพระมหากษัตริย์ราชที่ 1 (ลิไท) โปรดให้สร้างถาวรวัตถุ ทรงผนวช และพระราชทานพิธีเรื่องไตรภูมิกลา กล่าวถึงภูมิ 3 คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ เพื่อเตือนสติชาวเมืองให้ทำความดี ละเว้นความชั่ว เพื่อจะได้มีสวรรค์เป็นเป้าหมาย (4) ศาสนพิธี หมายถึง การกรานกฐิน การบรรพชาอุปสมบท ถือเป็นวัฒนธรรมหรือจารีตประเพณีที่สืบทอดกันมา มีระเบียบ แบบแผน

แบบอย่างปฏิบัติให้เกิดศรัทธา เกิดรูปธรรมที่เสริมสร้างคุณค่าด้านจิตใจ และเป็นเอกลักษณ์ของชาติ (The Fine Arts Department, 1972)

2) พุทธศิลป์ในอุทยานประวัติศาสตร์ เป็นศิลปกรรมสร้างเพื่อพระพุทธศาสนา ใช้ทักษะฝีมือ ความประณีต ความศรัทธา และสมาธิของครูช่างโบราณ สื่อเรื่องของพระพุทธเจ้า หลักธรรมในการดำเนินชีวิต การผ่านคลายจิตใจ และเจริญศรัทธาผ่านรูปแบบของสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมฝาผนัง อธิบายได้ดังนี้

2.1) สถาปัตยกรรม เป็นศิลปกรรมสะท้อนวิถีชีวิต ประเพณี ความเชื่อ ความสร้างสรรค์ ที่สืบทอดเป็นเอกลักษณ์ไทย แบ่งเป็น 3 ด้าน คือ (1) พุทธศิลป์ด้านสถาปัตยกรรม สร้างเพื่อพระพุทธศาสนาด้วยความศรัทธา เป็นศาสนสถานที่ใช้ทำศาสนพิธี ประกอบด้วยเจดีย์ประธาน วิหาร อุโบสถ มณฑป (Phra Maha Wichan Liao Seng, 2001) (2) แผนผังของวัด เป็นตำแหน่งที่ตั้งสถาปัตยกรรมตามคติจักรวาล ซึ่งวัดแบบประเพณีในสมัยสุโขทัยถึงอยุธยาตอนกลาง ให้เจดีย์เป็นประธานของวัด มีวิหารหลวงตั้งอยู่ด้านหน้า และอุโบสถตั้งอยู่ด้านหลังเป็นแนวเดียวกัน ยกเว้นสมัยอยุธยาตอนต้นจะมีระเบียงคดล้อมเจดีย์ประธาน ในสมัยอยุธยาตอนกลาง ให้ความสำคัญกับอุโบสถและวิหารหลวง แต่ระเบียงคดได้หายไป ในสมัยอยุธยาตอนปลายให้อุโบสถเป็นประธานของวัด มีเจดีย์ขนาดเล็ก 2 องค์ตั้งคู่หน้าอุโบสถ และวิหารตั้งอยู่ด้านหลังอุโบสถ (3) คติการสร้างศาสนสถานในสมัยสุโขทัย เมื่อพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์เป็นที่ยอมรับ ศาสนสถานได้สร้างแบบผสมระหว่างพราหมณ์และพุทธตามคติจักรวาล โดยมีวิหาร ปรางค์ และอุโบสถตั้งในแนวเดียวกัน มีระเบียงคดล้อมรอบและเชื่อมอาคารในรูปสี่เหลี่ยมเป็นสัญลักษณ์ของจักรวาล มีปรางค์ประธานเป็นรูปสมมุติของเขาพระสุเมรุ อุโบสถเป็นปราสาทที่ประทับของพระพุทธเจ้า ระเบียงคดเป็นสัญลักษณ์เขาสัตตบริภัณฑ์ ทั้งหมดนี้หมายความว่าปรางค์ประธานเป็นศูนย์กลางจักรวาลและเจดีย์บริวารประจำมุมเป็นตัวแทนของจักรวาล (Charoensupakul, 1978)

2.2) ประติมากรรม เป็นศิลปกรรมที่เกิดจากการปั้น กดพิมพ์ หล่อ แกะสลัก ตอกและดุน ฉลุ บุด้วยวัสดุโลหะ ไม้ ปูน และหิน เพื่อเป็นรูปจำลองที่ครูช่างต้องการสื่อสาร มี 4 ประเภท คือ ประติมากรรมเซาะหรือเว้า ประติมากรรมนูนต่ำ ประติมากรรมนูนสูง และประติมากรรมลอยตัวที่มองเห็นทุกด้าน ซึ่งเป็นงานศิลปะเกิดจากการหล่อ การปั้น หรือการแกะสลักเป็นรูปจำลองของพระพุทธเจ้า (Phra Maha Wichan Liao Seng, 2001) หรือพระพุทธรูป ซึ่งมีพุทธลักษณะเฉพาะตามสมัย เช่น พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยมีพระวรกายโปร่ง เส้นรอบนอกโค้งงาม พระพักตร์รูปไข่ พระขนงโค้งรับกับพระนาสิกที่งุ้มเล็กน้อย พระโอษฐ์ยิ้มดูสำรวม มีเมตตา พระเกตุมาลารูปเปลวเพลิง พระสังฆาฎิยาวจรดพระนาภี พระศกกันหอยไม่มีไรพระศก พระพุทธรูปสมัยอยุธยามีพระวรกายคล้ายพระพุทธรูปอุทอง พระพักตร์ยาวแบบสุโขทัย พระเกตุมาลาเป็นหยักแหลมสูงรูปเปลวเพลิง พระขนงโค้งแบบสุโขทัย สังฆาฎิใหญ่ปลายตัดตรงหรือสองแฉก ไม่เป็นเขี้ยวตะขาบแบบเชียงแสนหรือสุโขทัย นิยมสร้างทรงเครื่องแบบกษัตริราช ส่วนคติการสร้างพระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า ซึ่งประดิษฐานในพระอุโบสถหรือวิหารเพื่อการกราบไหว้บูชา เมื่อเพ่งดูพระพักตร์ จิตเกิดความสงบสุข โดยเฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย สร้างตามอุดมคติที่ถ่ายทอดให้รู้ซึ่งถึงแก่นสารแห่ง

พระธรรมที่ครูช่างสร้างตามอุดมคติที่เป็นโลกุตระธรรมให้ปรากฏขึ้นจากวัตถุที่เป็นโลกียะ (Na Pak Nam, 2000)

2.3) จิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธ เป็นภาพเขียนสีบนผนังปูนหรือไม้ในศาสนสถาน เล่าเรื่องพระพุทธเจ้า และเชิดชูพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสืบไป จิตรกรรมฝาผนังเป็นเครื่องมือเล่าเรื่องศาสนา ส่งผลด้านเจริญศรัทธา แก่ชาวพุทธที่รู้และไม่รู้หนังสือ (Leksukhum, 2010) เขียนแนวอุดมคติ ใช้สีเรียบ ตัดเส้นสีดำหรือแดงให้คมชัด สีที่ใช้เป็นสีฝุ่นผสมกาวหนังสือหรืออย่างไม้ ใช้สีเอกรงค์ (แดง ขาว เหลือง ดำ) พบในกรุเจดีย์รายของวัดเจดีย์เจ็ดแถว ศรีสัชนาลัย เป็นภาพอดีตพระพุทธเจ้าประทับเรียงเป็นแถวและคันสลักด้วยบุคคลชั้นสูงประทับอัญชลี เขียนด้วยสีดินแดงตัดเส้นสีดำสีแดง ภาพดูเลือนลางมาก นอกจากนี้มีภาพลายเส้นแบบ 2 มิติ พบในวัดศรีชุม ได้รับอิทธิพลจากศิลปะลังกาสัมัยโปลนารูระ เป็นภาพสลักลายเส้นจารบนแผ่นหินชนวน 60 แผ่น เล่าชาดก 550 ชาดก (Leksukhum, 2018) ในช่วงอยุธยาตอนต้น จิตรกรรมฝาผนังใช้สีเอกรงค์ เส้นวาดละเอียดคมชัด พื้นหลังใช้สีอ่อน ภาพแบนราบไม่มีมิติ มีขนาดเล็กได้รับอิทธิพลจากศิลปะลังกา ลพบุรี สุโขทัย เป็นภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่ง มีขุมพระอัครสาวกทำสักการะ พบในกรุปราสาทวัดราชบูรณะ ในช่วงอยุธยาตอนกลาง ภาพในสมุดข่อยเขียนไตรภูมิและพุทธประวัติ ระบายหลายสี แสดงถึงอิทธิพลศิลปะสุโขทัย และในช่วงอยุธยาตอนปลาย จิตรกรรมไทยบริสุทธิ์ใช้สีพหุรงค์ (เพิ่มสีเขียว สีน้ำเงิน) ปิดทองบนรูปและลวดลาย ลายเส้นอ่อนช้อย ภาพคล้ายมองจากที่สูง โครงสีสว่างใช้สีขาวเป็นพื้น รับอิทธิพลศิลปะสุโขทัย พบในตำหนักพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธโศภนาราม (Thaophon, 2002; The Fine Arts Department, 1982; Na Pak Nam, 2000; Manichot, 1986)

วัตถุประสงค์ที่ 2 ผลการวิจัยพบว่า การถอดบทเรียนการสัมภาษณ์เชิงลึกบุคคลที่เกี่ยวข้องได้ข้อมูลเชื่อมโยงระหว่างประวัติศาสตร์ ศิลปะ และศาสนา นำไปสู่การเผยแผ่พระพุทธศาสนาและการสืบทอดศิลปกรรมโดยมีวัดเป็นสื่อกลางและฐานข้อมูลใหม่ทำให้คุณค่าเชิงรูปธรรมและนามธรรมปรากฏในศาสนสถานและศาสนวัตถุภายในอุทยานประวัติศาสตร์ เมื่อนำฐานข้อมูลมาสังเคราะห์จะได้ผลลัพธ์เป็นชุดคุณค่าเชิงพุทธปรัชญาและชุดความรู้ของมรดกโลก 3 เส้นทาง มีรายละเอียดดังนี้

1) ถอดบทเรียนการสัมภาษณ์เชิงลึกบุคคลที่เกี่ยวข้อง นำไปสู่การเชื่อมโยงระหว่างประวัติศาสตร์ ศิลปะ และศาสนา ดังนี้

1.1) ด้านประวัติศาสตร์ อาณาจักรสุโขทัยและอยุธยา มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันในด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการปกครอง ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์เมื่อพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ทรงประกาศยกเมืองสุโขทัยให้เป็นราชธานีและให้ศรีสัชนาลัยเป็นเมืองลูกหลวง สุโขทัยจึงเจริญรุ่งเรืองมากจนเมื่อสิ้นยุคสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไท) บ้านเมืองเริ่มอ่อนแอและแพ้สงครามแก่อยุธยาในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 2 สุโขทัยกลายเป็นเมืองลูกหลวง ศรีสัชนาลัยเป็นหัวเมืองชั้นโท และกำแพงเพชรเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือกรุงศรีอยุธยาได้ดำเนินนโยบายสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติด้วยการแต่งงานระหว่างราชวงศ์สุโขทัยและอยุธยา ทำให้บ้านเมืองสงบสุข จนกระทั่งเสียกรุงครั้งที่ 2 ให้แก่พม่า อาณาจักรอยุธยาจึงล่มสลายลง

1.2) ด้านศิลปะ ศิลปกรรมที่เป็นสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมฝาผนังในสมัยสุโขทัยสร้างขึ้นเพื่อรับใช้พระพุทธศาสนา โดยถ่ายทอดผ่านการสังสม ประดับตกแต่ง และผสมผสานของวัฒนธรรมจากเขมร

ที่เคยรุ่งเรืองในดินแดนนี้ ต่อมาสุโขทัยถูกรวมเข้ากับอาณาจักรอยุธยา ศิลปะอยุธยาได้ผสมผสานเข้ากับศิลปะสุโขทัยและศิลปะล้านนาที่แพร่ลงมาถึงอยุธยาด้วยเหตุของสงครามหรือมีสัมพันธภาพกัน การสืบเนื่องเกี่ยวโยงนี้ ทำให้ศิลปะอยุธยามีพัฒนาการที่ชัดเจนขึ้น เห็นได้จากศาสนสถานและศาสนวัตถุในอุทยานประวัติศาสตร์ โดยมีการเคลื่อนย้ายด้านศิลปวัฒนธรรมระหว่างกัน

1.3) ด้านศาสนา พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์เจริญรุ่งเรืองในยุคสุโขทัยมาสู่ยุคอยุธยาและยุครัตนโกสินทร์ตามลำดับ ความศรัทธาในพระพุทธศาสนาที่ไม่เสื่อมถอย ทำให้หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้ามีการถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด เพื่อให้เกิดผลคือการบรรลุเป้าหมายสุดท้ายของชีวิตเป็นสุคติโลกสวรรค์

2) คุณค่าเชิงรูปธรรมที่ปรากฏในศาสนสถานและศาสนวัตถุภายในอุทยานประวัติศาสตร์

2.1) เจดีย์ประธาน เป็นศาสนสถานที่เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า การได้กราบไหว้เหมือนได้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์ เป็นพุทธานุสสติจิตวิญญาณของชาวพุทธ และส่งเสริมความสามัคคี เจดีย์ประธาน 3 ประเภทในอุทยานประวัติศาสตร์ ได้แก่ (1) เจดีย์ประธานทรงพุ่มข้าวบิณฑ์หรือทรงดอกบัวตูม ตั้งเป็นศูนย์กลางของวัดมีเอกลักษณ์เฉพาะของศิลปะสุโขทัย แสดงถึงความมีอิสระจากอำนาจเขมร เป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ องค์เจดีย์ประกอบด้วยฐานส่วนล่าง ส่วนเรือนธาตุ ยอดเหนือเรือนธาตุที่มีลักษณะคล้ายพุ่มข้าวบิณฑ์หรือทรงดอกบัวตูม ยอดมีลักษณะคล้ายบัวลูกแก้วซ้อนกันขึ้นไปคล้ายปล้องไฉนในเจดีย์ทรงระฆัง ถัดขึ้นไปมีลักษณะคล้ายปลียอด (Boonphon, 2019) (2) เจดีย์ประธานทรงระฆังหรือทรงกลมหรือทรงลังกา ได้รับอิทธิพลจากลังกาทวีป เป็นแบบช่างสกุลสุโขทัยที่ประดิษฐ์ขึ้นจากการผสมสัดส่วนให้กลมกลืนและรูปทรงสวยงามจากอิทธิพลของคติมหานามแบบเจดีย์ปาละและโจฬะคือ ฐานเจดีย์สูงซ้อนกันหลายชั้น มีบัวปากระฆังรูปทรงระฆังพองออกในตอนบนและคอดในส่วนที่เป็นปากระฆัง (3) เจดีย์ทรงปราสาท สุโขทัยเคยเป็นเมืองขึ้นของเขมรที่ครองลพบุรี ชาวเมืองจึงนับถือนามมหานาม มีการสร้างปราสาท 3 องค์ตามแบบลพบุรี เมื่อสถาปนาราชธานีสุโขทัย ปราสาทที่เป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมเขมรได้แปลงเป็นวัดพุทธแบบลังกาวงศ์ และนำพระบรมสารีริกธาตุมาประดิษฐานไว้ภายในถือนอกแทนพระพุทธเจ้าและเป็นจิตวิญญาณของเมือง สมัยอยุธยาได้สร้างปราสาทและมีแผนผังวัดตามคติจักรวาลที่วัดไชยวัฒนาราม มีปราสาทประธานสร้างแบบศิลปะเขมรผสมศิลปะอยุธยาเป็นแบบเฉพาะ ปราสาทประธานเปรียบเหมือนเขาพระสุเมรุ เป็นแกนกลางจักรวาล และบนยอดเขาพระสุเมรุเป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่สถิตของพระอินทร์ ต่อขึ้นไปเป็นสวรรค์ชั้นดุสิต ชั้นรูปพรหม ชั้นรูปพรหม จนถึงสภาวะแห่งพระนิพพาน (Leksukhum, 2010; Sarikavanich, 1993)

2.2) พระพุทธรูป เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า สร้างขึ้นด้วยแรงศรัทธาของผู้สร้าง พระพุทธรูปหลายปางที่สร้างขึ้น สร้างตามพุทธอิริยาบถที่ปรากฏในพุทธประวัติ คือ (1) พระพุทธรูปปางมารวิชัย มีคติการสร้างจากพุทธประวัติตอนมารผจญ มหาบุรุษตั้งพระปณิธานแน่วแน่ที่จะบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ (Thai Tripitakas: 20/8/61) พญามารจึงยกทัพมารมาขัดขวางไม่ให้ตรัสรู้ (Thai Tripitakas: 23/3/4) และพระองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้กำจัดกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว (2) พระพุทธรูปปางลีลา มีคติการสร้างจากพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพุทธมารดาที่อุบัติเป็นท้าวสันดุสิตเทวบุตรบนสวรรค์ชั้นดุสิต เมื่อครบ 3 เดือนทรงเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ทางบันไดแก้ว ด้วยกิริยาการก้าวเดินที่งดงามจนช่างโบราณจินตนาการเป็น

ผลงานการยืนพระบาทชวาก้าวไปแบบกิริยาเดินที่มีความศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ชาวสุโขทัยศรัทธาในพระพุทธศาสนา มากยิ่งขึ้น (Thai Commentary, 2013) (3) พระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิ มีคติการสร้างจากพุทธประวัติ ตอนประทับเสวยวิมุตติสุขในสัปดาห์ที่ 6 ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวเสวยวิมุตติสุขอยู่ใต้คางต้นมุจลินท์ 7 วัน พญานาคมุจลินท์มาโอบรอบพระกายแผ่พังพานใหญ่ปกคลุมเหนือพระเศียรเพื่อบังความหนาวความร้อนไม่ให้ เบียดเบียนพระพุทธองค์ (Thai Tripitakas: 4/5/8) (4) พระพุทธรูปปางไสยาสน์ มีคติการสร้างจาก พุทธประวัติตอนปรินิพพาน รับสั่งให้พระอานนตตั้งเตียงระหว่างต้นสาละทั้งคู่เพื่อนอนพัก ทรงสำเร็จสัท ไสยาสน์ มีสติสัมปชัญญะ (Thai Tripitakas: 10/198/147) ทรงเตือนพุทธบริษัทให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท (Thai Tripitakas: 10/155/99) (5) พระอัฐฐารส มีคติการสร้างจากพุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขในสัปดาห์ ที่ 2 เสด็จไปประทับยืนด้านตะวันออกเฉียงเหนือของต้นมหาโพธิ์เป็นเวลา 7 วัน พระอัฐฐารสนี้มีลักษณะเป็น พระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ สูง 18 ศอก เป็นเอกลักษณ์แสดงถึงอิทธิพลสกุลช่างของสุโขทัย ดูกดงามและ ประดิษฐานอย่างมั่นคงในสุโขทัย (6) พระสี่อิริยาบถ มีคติการสร้างจากการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยใช้ อิริยาบถเป็นฐาน คือ ยืน เดิน นั่ง นอน เป็นการอบรมจิตอย่างต่อเนื่องเพื่อให้จิตเกิดความสงบ

3) คุณค่าเชิงนามธรรมที่ปรากฏในศาสนสถาน คือเจดีย์ประธานทรงพุ่มข้าวบิณฑ์หรือทรงดอกบัวตูม ทรงระฆังหรือทรงกลมหรือทรงลังกา ทรงปราสาท ทำให้ตระหนักรู้ถึงคุณค่าเชิงพุทธปรัชญา คือหลักบุญกิริยา วัตถุ 3 ประการ ว่าด้วย ทาน ศีล ภาวนา (Thai Tripitakas: 23/294/126) และหลักโอวาทธรรม 3 ประการ ว่าด้วยการไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว (Thai Tripitakas: 25/183/90) ส่วนคุณค่าเชิงนามธรรมที่ปรากฏในศาสนวัตถุ คือพระพุทธรูปปางมารวิชัย ปางลีลา นาคปรก ปางสมาธิ ปางไสยาสน์ พระอัฐฐารส ทำให้ตระหนักรู้ถึงคุณค่าเชิงพุทธปรัชญา คือหลักอริยสัจ 4 ว่าด้วยทาง แห่งความดับทุกข์ โดยการปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ ประกอบด้วย สติปัฏฐาน 4 ว่าด้วยการ ฝึกสติ (Thai Tripitakas: 10/373/301) สัมมัตถะ 4 ว่าด้วยความเพียร (Thai Tripitakas: 11/310/283-284) อิทธิบาท 4 ว่าด้วยความสำเร็จ (Thai Tripitakas: 35/431/342) อินทรีย์ 5 ว่าด้วยธรรมที่เป็นใหญ่ (Thai Tripitakas: 20/163/404) พละ 5 ว่าด้วยธรรมที่เป็นกำลัง (Thai Tripitakas: 22/13/17) โพชฌงค์ 7 ว่าด้วยหลักธรรมตรัสรู้ (Thai Tripitakas: 35/466/358) มรรคมืองค์ 8 ว่าด้วยทางสายกลาง (Thai Tripitakas: 29/50/174) สำหรับพระสี่อิริยาบถ มีหลักธรรมปรากฏในหมวดอิริยาบถ เป็นขั้นการปฏิบัติกายานุปัสสนาสติ ปุฏฐานในวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยตั้งสติไว้ที่ฐานคืออิริยาบถ 4 ได้แก่ ยืน เดิน นั่ง นอน เป็นหลักมหาสติปัฏ ฐาน 4

4) ชุดองค์ความรู้ เป็นเส้นทางเรียนรู้พระพุทธศาสนา 3 เส้นทาง คือ (1) เส้นทางสายพระบรมสารี กธาตุจักรวาลวิทยา ชื่อชุดองค์ความรู้คือ “ไหว้พระธาตุ เพื่อ ทาน ศีล ภาวนา” เป็นเส้นทางการเรียนรู้ พระพุทธศาสนาเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติบูชาให้เป็นมงคลชีวิตที่ยิ่งใหญ่ มีคุณค่าเชิงพุทธปรัชญา คือบุญกิริยาวัตถุ 3 ประการ และโอวาทธรรม 3 ประการ (2) เส้นทางสายมหาสติปัฏฐาน ชื่อชุดองค์ความรู้คือ “พัฒนาปัญญา เพื่อลดโทสะ” เป็นเส้นทางมุ่งเน้นการพัฒนาจิต เกื้อหนุนให้เข้าถึงความดีงาม สร้างเครือข่าย ขยายผลในการ พัฒนาปัญญาเพื่อลดโทสะ โลภะ โมหะ และพัฒนามนุษย์ให้มีความสมบูรณ์ในชีวิต มีคุณค่าเชิงพุทธปรัชญาคือ มหาสติปัฏฐาน 4 (3) เส้นทางสายอริยสัจ 4 ทางแห่งความดับทุกข์ ชื่อชุดองค์ความรู้คือ “สังฆธรรมนำชีวิต

รู้ ตื่น เบิกบาน” เป็นเส้นทางมุ่งเน้นความเข้าใจ ความเข้าถึงแก่นของสังขธรรมเพื่อนำชีวิตให้เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน นำไปปฏิบัติเพื่อพัฒนาจิตใจ อารมณ์ ให้มีความมั่นคงและบริสุทธิ์ผ่องใสมีคุณค่าเชิงพุทธปรัชญา คือ อริยสัจ 4 และโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ

วัตถุประสงค์ที่ 3 ผลการวิจัยพบว่า หนังสืออิเล็กทรอนิกส์ “มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา” มีองค์ประกอบของหนังสือ คือ ภาพถ่ายที่เล่าเรื่องอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชนาลัย กำแพงเพชร และพระนครศรีอยุธยา โดยเชื่อมโยงผ่านเส้นทางมรดกโลก 3 เส้นทาง และนำเสนอพร้อมสารสนเทศ 6 สารสนเทศ คือ (1) ที่ตั้ง การติดต่อ และประชาสัมพันธ์ (2) ประวัติและความเป็นมา (3) ประเภทเส้นทาง (4) สถานที่สำคัญ (5) ชุดความรู้ (6) คุณค่าเชิงพุทธปรัชญา ซึ่งองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นเป็นการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา

องค์ความรู้ใหม่

1. “HAR” Model หรือกระบวนการเรียนรู้ “HAR” ในอุทยานประวัติศาสตร์มรดกโลกทางวัฒนธรรม 3 ด้าน คือ H-history เป็นกระบวนการสืบค้นด้านประวัติศาสตร์ผ่านความเชื่อมโยงของอาณาจักรสุโขทัยและอยุธยาในทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองการปกครอง A-art เป็นกระบวนการสืบค้นด้านศิลปะผ่านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมฝาผนังในอุทยานประวัติศาสตร์ทั้ง 4 แห่ง ซึ่งได้ถ่ายทอด สิ่ง สม ประยุกต์ ผสมผสานของวัฒนธรรม และการเชื่อมโยงทางสังคมและการเมืองการปกครอง จนเกิดการเคลื่อนย้ายช่างฝีมือระหว่างกัน R-religion เป็นกระบวนการสืบค้นด้านศาสนาโดยมีพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์เจริญรุ่งเรืองตั้งแต่ยุคสุโขทัยสู่ยุคอยุธยาและสืบต่อถึงปัจจุบัน

2. ชุดความรู้ “เส้นทางเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา” 3 เส้นทาง คือ 1) เส้นทางสายพระบรมสารีริกธาตุจักรวาลวิทยา มีคุณค่าเชิงพุทธปรัชญา คือบุญกิริยาวัตถุ 3 ประการ (ทาน ศีล ภาวนา) และโอวาทธรรม 3 ประการ (ไม่ทำความชั่ว ทำความดี ทำใจให้บริสุทธิ์ผ่องใส) 2) เส้นทางสายมหาสติปัญญา มีคุณค่าเชิงพุทธปรัชญา คือมหาสติปัญญา 4 คือ (1) การฝึกสติโดยกำหนดรู้ลมหายใจ ฝึกสติในอิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน ฝึกสติในอิริยาบถย่อย ฝึกสติในการกำหนดสิ่งปฏิภูล ฝึกสติในการพิจารณาร่างกายโดยความเป็นธาตุและเป็นขากศพ (2) การฝึกสติกำหนดความรู้สึก สุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ (3) การฝึกสติกำหนดอาการของจิต โลภ โกรธ หลง (4) การพิจารณานิรวณ 5 ประการที่ปิดกั้นไม่ให้บรรลุสมาธิ 3) เส้นทางสายอริยสัจ 4 ทางแห่งความดับทุกข์ มีคุณค่าเชิงพุทธปรัชญา คืออริยสัจ 4 (การดับทุกข์) คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค และโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ คือมหาสติปัญญา 4 สัมมปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 อริยมรรคมีองค์ 8

3. หนังสืออิเล็กทรอนิกส์ เรื่อง “มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา”

อภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 พัฒนาค้นแบบผลิตภัณฑ์ (prototype) เกี่ยวกับฐานข้อมูลสำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา พบว่าฐานข้อมูลการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรม

ส่วนใหญ่ มีองค์ประกอบคือ (1) โบราณสถานที่เป็นศาสนสถานวัดหรืออาคารสิ่งก่อสร้าง ได้แก่ เจดีย์ประธาน วิหารหลวง อุโบสถ มณฑป เจดีย์ราย เจดีย์มุม (2) โบราณวัตถุที่เป็นศาสนวัตถุพระพุทธรูป ประติมากรรมประดับอาคาร จิตรกรรมฝาผนัง (3) บุคคลผู้สร้างวัดและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนบุคคล ได้แก่ พระมหากษัตริย์ (4) พิธีทางพระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนพิธีได้ทำสืบต่อกันมา องค์ประกอบทั้ง 4 นี้ถูกบันทึกอย่างเชื่อมโยงกับการอธิบายผ่านประวัติศาสตร์และศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องเพื่อการเรียนรู้โดยทั่วไป ซึ่งสอดคล้องกับงานของ Sukkasem, and-Kansamut (2018) ได้ศึกษาเรื่อง “การจัดการการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์อย่างยั่งยืน: เมืองมรดกโลก-มรดกวัฒนธรรมมีชีวิต กรณีศึกษาเมืองประวัติศาสตร์สุโขทัยและเมืองบริวาร” พบว่าแนวคิดการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ที่ผสมผสานระหว่างบริบทของเอกลักษณ์และอัตลักษณ์ที่โดดเด่นของโบราณสถานโบราณวัตถุในอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัยและเมืองบริวาร มีความเข้ากันกับภูมิปัญญาท้องถิ่น วิถีชีวิต และวัฒนธรรมประเพณีผ่านมิติของกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ที่เน้นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ทำให้นักท่องเที่ยวเกิดความรู้สึกประทับใจอยากมาเที่ยวอีก เพื่อเรียนรู้สิ่งอื่นที่มีคุณค่าและนำไปสู่การพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ยั่งยืน นอกจากนี้เป็นการเตรียมความพร้อมเพื่อเป็นศูนย์กลางมรดกโลกแห่งอาเซียนในอนาคต ส่วนข้อมูลในบริบทพระพุทธศาสนาเป็นข้อมูลอีกชุดหนึ่ง ที่มีความสำคัญต่อการเรียนรู้ถึงสาเหตุและผลลัพธ์ของการสร้างเจดีย์ ปราสาท หรือพระพุทธรูปในวัดของอุทยานประวัติศาสตร์ทั้ง 4 แห่ง ซึ่งไม่ใช่สิ่งปรักหักพังอย่างที่เห็น แต่เป็นสิ่งที่สร้างไว้เพื่อการสักการบูชาในอดีตมีคุณค่าเป็นต้นแบบเพื่อการเรียนรู้พุทธปรัชญา เรียกว่าศาสนธรรม คือหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏอยู่ในอุทยานประวัติศาสตร์มรดกโลกทางวัฒนธรรม ซึ่งสอดคล้องกับงานของ Damdee (2006) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาปรัชญาในงานพุทธศิลป์เพื่อเป็นแนวทางการออกแบบตกแต่งภายในพิพิธภัณฑ์พุทธศิลป์” พบว่ารูปแบบโครงการพิพิธภัณฑ์จำเป็นต้องทราบถึงความหมายของพุทธศิลป์ คุณลักษณะ เนื้อหา ประเภท ความหมาย บทบาทหน้าที่ หลักการ และแนวคิดพื้นฐานในการจัดการ ซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการกำหนดทิศทางและองค์ประกอบภายในพิพิธภัณฑ์ นอกจากนี้จำเป็นต้องทราบความหมาย ประเภทของปรัชญาในงานพุทธศิลป์เพื่อให้ทราบถึงเนื้อหา วิธีการนำเสนอสื่อสัญลักษณ์ และจุดมุ่งหมายของปรัชญาในงานพุทธศิลป์ที่เป็นหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่มุ่งแก้ไขปัญหาสังคมและบุคคลคือ หลักไตรลักษณ์ หลักไตรสิกขา เป็นต้น

ผลการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 พัฒนารูปแบบข้อมูลสำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนาโดยรวมนำข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึก การประชุมกลุ่มย่อย คัมภีร์พระพุทธศาสนาและเอกสารอื่น แล้วนำมาสังเคราะห์ วิเคราะห์ และแสดงผลลัพธ์เป็นศาสนธรรม เป็นองค์ประกอบข้อที่ 5 ในอุทยานประวัติศาสตร์มรดกโลกทางวัฒนธรรมมีคุณค่าเชิงพุทธปรัชญา เป็นเส้นทางการเรียนรู้พระพุทธศาสนา 3 เส้นทาง คือ (1) เส้นทางสายพระบรมสารีริกธาตุจักรวาลวิทยา “ไหว้พระธาตุ เพื่อ ทาน ศิลปภาวานา” มีคุณค่าเชิงพุทธปรัชญาคือ บุญกิริยาวัตถุ 3 และโอวาทธรรม 3 (2) เส้นทางสายมหาสติปัญญา “พัฒนาปัญญาเพื่อลดโทสะ” มีคุณค่าเชิงพุทธปรัชญาคือ มหาสติปัญญา 4 (3) เส้นทางสายอริยสัง 4 ทางแห่งความดับทุกข์ “สังฆธรรมนำชีวิต รู้ ตื่น เบิกบาน” มีคุณค่าเชิงพุทธปรัชญาคือ อริยสัง 4 และโพธิปักขิยธรรม 37 แต่การวิจัยส่วนมากสิ้นสุดที่การพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้วัฒนธรรมประเพณี ไม่ควรจบเพียงเท่านั้น ควรมี

ฐานข้อมูลเกิดใหม่เพื่อเชิญชวนให้นักท่องเที่ยวได้แสวงหาสิ่งอื่น ๆ ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีตัวบทของ Barthes (2001) ได้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างผู้อ่านกับตัวงานเขียนที่มีลักษณะหยุดนิ่ง สื่อสารทางเดียว และผู้อ่านเป็นผู้บริโภคงานเขียนหรือตัวงานสื่อความหมายตรงเป็นแนวคิดแบบโครงสร้างนิยม เมื่อตัวบทมีลักษณะเคลื่อนไหว สื่อสารโดยมีผู้อ่านเขียนตัวบทใหม่ได้ เป็นการเพิ่มอำนาจให้ผู้อ่าน และลดบทบาทของผู้เขียนหรือตัวงานสื่อความหมายแฝง เป็นแนวคิดแบบหลังโครงสร้างนิยมที่ผู้อ่านไม่ต้องยึดติดกับความหมายแบบเดิม แต่จะเดินไปสู่กระบวนการสื่อและสร้างความหมายที่ไม่รู้จบ ภายใต้ความซับซ้อนของรหัสที่ต้องถอดอย่างระมัดระวัง แบ่งรหัสเป็นพหุตัวบท ได้แก่ รหัสทางสัญวิทยา รหัสการตีความหมาย รหัสเชิงสัญลักษณ์ รหัสการกระทำ รหัสวัฒนธรรม รหัสเหล่านี้มีการอ่านตัวบทที่แตกต่างและมีความหมายมากมายเพราะมีการแทนที่หรือสวมทับตลอดเวลา เป็นสิ่งนำไปสู่การตีความที่เป็นอิสระต่างจากความหมายของสัญญาแบบเดิม ๆ

ผลการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 พัฒนาหนังสืออิเล็กทรอนิกส์สำหรับการเรียนรู้มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา เป็นขั้นตอนของการนำฐานข้อมูลทั่วไปและฐานข้อมูลเฉพาะทางพระพุทธศาสนา มาสรุปเป็นกลุ่มคุณค่าเชิงพุทธปรัชญาและพัฒนาเป็นหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ จากนั้นได้ขยายผลเป็นผลผลิตหนังสืออิเล็กทรอนิกส์เล่มใหม่ชื่อ “มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา” มีองค์ประกอบเป็นภาพถ่ายสวยงาม เล่าเรื่องอุทานประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชชาลัย กำแพงเพชร และพระนครศรีอยุธยา ผ่านเส้นทางมรดกโลก 3 เส้นทางและสารสนเทศ 6 สารสนเทศ คือ (1) ที่ตั้ง การติดต่อ และประชาสัมพันธ์ (2) ประวัติและความเป็นมา (3) ประเภทเส้นทาง (4) สถานที่สำคัญ (5) ชุมความรู้ (6) คุณค่าเชิงพุทธปรัชญา ซึ่งการนำฐานข้อมูลที่ค้นพบมาพัฒนาเป็นหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ มีความสอดคล้องกับงานของ Piramanayagam, and Seal (2020) ได้ศึกษาเรื่อง “The Choice Between E-Books and Printed Books: A Study Among Hospitality and Tourism Educators and Learners Hospitality and Tourism Educators and Learners” พบว่าหนังสือและ E-Books มีทั้งข้อดีข้อด้อยคือ หนังสือสิ่งพิมพ์ให้ความสุขในการอ่านและประสบการณ์การเรียนรู้ที่ยอดเยียม ซึ่งผู้จัดพิมพ์และผู้แต่งหนังสือควรแนบหนังสือฉบับดิจิทัล ซีดีรอม หรือสำเนาการพิมพ์ของหนังสือ เพื่อช่วยให้จัดเก็บและพกพาหนังสือทำได้สะดวก เพราะทั้งนักเรียนและครุมีความตั้งใจที่จะเพิ่มอัตราการใช้งานและสนใจใน E-Books มากขึ้นในอนาคต จึงควรให้ความสำคัญกับ E-Books ซึ่งเป็นวิวัฒนาการของการอ่าน การสืบค้นในอนาคต และการเดินทางไปพร้อมกันในเนื้อหาที่เป็นชุดเดียวกับหนังสือสิ่งพิมพ์ เป็นการส่งเสริมการอ่านการเรียนรู้ของคนต่างวัยในสังคมอนาคต

สรุป

การวิจัยนี้ สรุปได้เป็น (1) ฐานข้อมูลใหม่ที่ประกอบด้วยองค์ประกอบทางพระพุทธศาสนาและพุทธศิลป์ในอุทานประวัติศาสตร์ ซึ่งคณะผู้วิจัยได้สืบค้น ลงพื้นที่สำรวจ และสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้อง (2) ถอดบทเรียนการสัมภาษณ์เชิงลึกบุคคลที่เกี่ยวข้อง ได้ข้อมูลเชื่อมโยงระหว่างประวัติศาสตร์ ศิลปะ และศาสนา นำไปสู่การเผยแพร่พระพุทธศาสนาและสืบทอดศิลปกรรมโดยมีวัดเป็นสื่อกลาง (3) ฐานข้อมูลใหม่เรื่องคุณค่าเชิงรูปธรรมและนามธรรมที่ปรากฏในศาสนสถานเจดีย์ประธานและศาสนวัตถุพระพุทธรูปในอุทานประวัติศาสตร์ สังเคราะห์เป็นคุณค่าเชิงพุทธปรัชญา ว่าด้วยหลักบุญกิริยาวัตถุ 3 ประการ หลักโอวาทธรรม 3

ประการ อริยสัจ 4 และมหาสติปัฏฐาน (4) เส้นทางเรียนรู้พระพุทธศาสนา 3 เส้นทาง คือ เส้นทางสายพระบรมสารีริกธาตุจักรวาลวิทยา เส้นทางสายมหาสติปัฏฐาน เส้นทางสายอริยสัจ 4 ทางแห่งความดับทุกข์ (5) ทำเป็นหนังสืออิเล็กทรอนิกส์เรื่อง “มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา”

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย คณะผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่าองค์ประกอบทางพระพุทธศาสนาในอุทยานประวัติศาสตร์คือ ศาสนาสถาน ศาสนวัตถุ ศาสนบุคคล ศาสนพิธี และศาสนธรรม มีลวดลายพุทธศิลป์เพื่อพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในรูปแบบของสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรมฝาผนัง ที่ยังไม่ได้ขุดค้นและบูรณะ

ดังนั้นรัฐบาลควรจัดสรรงบประมาณให้เพียงพอในการขุดค้นโบราณสถานแห่งใหม่และบูรณะโบราณที่มีอยู่แล้ว รัฐบาลควรสนับสนุนอัตรากำลังเจ้าหน้าที่ประจำอุทยานประวัติศาสตร์เพื่อการส่งเสริมและการทำกิจกรรมให้นักท่องเที่ยวที่มาเยือนอุทยานประวัติศาสตร์ นอกจากนั้นอุทยานประวัติศาสตร์แต่ละแห่งควรอนุญาตให้ชุมชนและผู้ประกอบการนำนักท่องเที่ยวเข้าไปทำกิจกรรมเพื่อสืบสานวัฒนธรรมประเพณีและเรียนรู้อุทยานประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตาม อุทยานประวัติศาสตร์ การท่องเที่ยวและกีฬาจังหวัด การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย พร้อมทั้งผู้ประกอบการท่องเที่ยวและชุมชน ควรมีการประชุมร่วมกันทุกไตรมาสเพื่อวางแผนในการจัดทำตารางส่งเสริมการท่องเที่ยวมรดกโลกทางวัฒนธรรม

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่าคุณค่าเชิงรูปธรรมเรียนรู้ผ่านเจดีย์ประธาน พระพุทธรูปประธานอันเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธเจ้า เชื่อมโยงคุณค่าเชิงนามธรรมเรียนรู้พุทธธรรม หลักบุญกิริยาวัตถุ 3 โอวาท 3 ประการ อริยสัจ 4 โพธิปักขิยธรรม 37 ประการ และมหาสติปัฏฐาน

ดังนั้นหน่วยงานที่จัดการศึกษาควรจัดทัศนศึกษาให้นักเรียน นิสิต นักศึกษาได้เรียนรู้พระพุทธศาสนาผ่านอุทยานประวัติศาสตร์มรดกโลกทางวัฒนธรรม และจัดอบรมมัคคุเทศก์เพื่อให้มีฐานข้อมูลทางด้านพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่าเกิดการพัฒนาเป็นหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ชื่อ “มรดกโลกทางวัฒนธรรมในบริบทพระพุทธศาสนา” ประกอบด้วย ภาพถ่ายเล่าเรื่องอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัยศรีสัชนาลัย กำแพงเพชร และพระนครศรีอยุธยา โดยเชื่อมผ่านมรดกโลก 3 เส้นทาง และนำเสนอพร้อมสารสนเทศ 6 สารสนเทศ

ดังนั้นหน่วยงานที่จัดการศึกษา หน่วยงานการท่องเที่ยว ประชาชนทั่วไป และนักท่องเที่ยวสามารถศึกษาเรียนรู้ผ่านมรดกโลก 3 เส้นทาง คือ (1) เส้นทางสายพระบรมสารีริกธาตุจักรวาลวิทยา “ไหว้พระธาตุ เพื่อทาน ศิล ภาวนา” (2) เส้นทางสายมหาสติปัฏฐาน “พัฒนาปัญญาเพื่อลดโทสะ” และ (3) เส้นทางสายอริยสัจ 4 ทางแห่งความดับทุกข์ “สัจธรรมนำชีวิต รู้ ตื่น เบิกบาน”

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

สำหรับประเด็นในการวิจัยครั้งต่อไปควรทำวิจัยในประเด็นเกี่ยวกับ

- 2.1 พัฒนารฐานข้อมูลและหนังสืออิเล็กทรอนิกส์เพื่อการเรียนรู้อุทยานประวัติศาสตร์ทางอีสานใต้
- 2.2 พัฒนารฐานข้อมูลและหนังสืออิเล็กทรอนิกส์เพื่อการเรียนรู้อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

References

- Barthes, R. (1990). *Mythologies*. Translated from the French by Annette Lavers. New York: The Noonday Press. Twenty-third Printing.
- Boonphon, S. (2021). *Phum Khao Bin Pagoda at Wat Mahathat. Outstanding Buddhist Art of Sukhothai Kingdom*. Retrieved April 9, 2021, from <http://aseanclubkku.Blogspot.com/2019/04/blogpost.html> [9]
- Charoensupakul, A. (1978). *The Elements of Thai Architecture*. (Kennedy, translator). Bangkok: Satri Sarn Printing Co., Ltd.
- Damdee, S. (2006). *The study of Buddhist philosophy for interior design of Buddhist Art Museum*. (Master's Thesis). Graduate School. Silpakorn University. Nakhon Pathom.
- Foreign Affairs Division, Ministry of Culture. (2012) *Thailand's world heritage*. Retrieved April 2, 2021, from https://www.m-culture.go.th/international/ewt_news.php?nid=121&filename=index.
- Leksukhum, S. (2010). *Fine arts Word of antique craftsman*. Bangkok: Rungsilp Printing
- Leksukhum, S. (2018). *Sukhothai Art*. Bangkok: Physics Center Publishing House.
- Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (1996). *Thai Tripitakas*. Bangkok: MCU press.
- Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (2017). *Commentaries: Thai version*. Bangkok: MCU press.
- Na Pak Nam. (2000). *Ayutthaya Painting*. Bangkok: Ancient city publishing house.
- Phra Maha Wichan Liao Seng. (2001). *Buddhist art and tourism: Study the role of temples in preserving Buddhist arts for tourism*. (Master's Thesis). Mahidol University. Nakhon Pathom.
- Phrakhru Sunthorn Sangkhapinit. (2017) *The information system development of Buddhist destination and Thai cultural tourism as the gateway to ASEAN* (Research reports). National Research Council of Thailand (NRCT) and The Thailand Research Fund (TRF).
- Piramanayagam, S., & Seal, P. P. (2002). The Choice Between E-Books and Printed Books: A Study Among Hospitality and Tourism Educators and Learners Hospitality and Tourism Educators and Learners. *Library Philosophy and Practice* (e-journal), 3921.
- Prince Tisavarakumarn, the Prince Damrong Rajanubhab. (1974). *Legend of Buddha Chedi*. Bangkok: Charoen Tham Printing House.

- Sarikawanich, P. (1993). *A study of architecture at Wat Chaiwattanaram, Ayutthaya* (Research report). Bangkok: Graduate School. Silpakorn University.
- Sinthapsan, P. (2017) *The Model of Cultural Tourism Management in Sukhothai Historical Park*. (Doctoral Dissirtaiton). Graduate School. Mahachulalongkornrajavidyalaya University. Ayutthaya.
- Sukkasem, M., & Kansamut, N. (2018). The Sustainable Creative Tourism Management: World Heritage Site-Cultural Heritage Alive: A Case Study of Historical Town of Sukhothai and Associated Historic Towns. *RMUTI JOURNAL Humanities and Social Sciences*, 5(1), 160–178.
- Thaothong. P. (2002). *Thai visual painting*. Bangkok: Sinrapakon.
- The Fine Arts Department. (1972). *Sukhothai Inscription*. Bangkok: The Fine Arts Department.
- The Fine Arts Department. (1982). *Rattanakosin painting book*. Bangkok: Amarin Printing Group Co., Ltd.
- W. Qazi et al. (2018). Acceptance of e-book reading among higher education students in a developing country: the modified diffusion innovation theory. *International Journal of Business Information Systems*, 27(2), 222-245.